

Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης

Τόμ. 8 (2018)

8ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και
Θρησκευμάτων

8^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΩΝ ΑΤΟΜΩΝ ΣΤΗΝ
ΕΛΛΑΔΑ

Ιδεολογικές – Πολιτικές – Ψυχολογικές – Παιδαγωγικές
Προϋποθέσεις Εκπαίδευσης Χαρισματικών Ατόμων

ΤΟΜΟΣ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ
ISSN: 2529-1157

Σε Συνεργασία με την Ένωση Ελλήνων Φυσικών και την
Ελληνική Μαθηματική Εταιρεία
ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟ DIVANICARAVEL
14-17 Ιουνίου 2018

Αναζητώντας ψήγματα αλήθειας σε έναν μύθο.

Σοφία Ριζοπούλου

doi: [10.12681/edusc.2739](https://doi.org/10.12681/edusc.2739)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ριζοπούλου Σ. (2020). Αναζητώντας ψήγματα αλήθειας σε έναν μύθο. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 8, 901–914. <https://doi.org/10.12681/edusc.2739>

Αναζητώντας ψήγματα αλήθειας σε έναν μύθο.

Σοφία Ριζοπούλου

Υποψήφια διδάκτωρ Αρχιτεκτονικής Σχολής Ε.Μ.Π., Msc Αρχιτέκτονας Μηχανικός
Ε.Μ.Π. | Διακοσμήτρια ΑΤΕΙ Αθήνας | Msc Σχεδιασμός Χώρος Πολιτισμός,
κατεύθυνση Α1: “Γνωσιολογία της Αρχιτεκτονικής | πιστοποιητικό παιδαγωγικής
επάρκειας από το ΕΠΠΑΙΚ της ΑΣΠΑΙΤΕ | πιστοποιητικό ετήσιας εξειδίκευσης στην
ΕΙΔΙΚΗ ΑΓΩΓΗ, του Ε.Κ.Π.Α.

sofia.rizopoulou@gmail.com

Περίληψη

Κύριο ζητούμενο τούτης της συγγραφής αποτελεί μια περιδιάβαση στο έργο του Θερβάντες: Δον Κιχώτης, μέσα από τα μάτια του Γάλλου φιλοσόφου Μισέλ Φουκώ και συγκεκριμένα μέσα από την οπτική που δίδεται στο βιβλίο: “Οι λέξεις και τα πράγματα” για να μιλήσουμε έμμεσα με αυτόν τον τρόπο για το διαφορετικό και τις συμπεριφορές που αυτό συνεπιφέρει.

Ο κόσμος, που μας περιβάλλει και εντός του πράττουμε, συνδιαλεγόμαστε με άλλα υποκείμενα, κοινωνικοποιούμαστε μέσω πολλαπλών ενασχολήσεων μας και τελικά τον μεταποιούμε μέσω όλων αυτών των δράσεων μας, σχετίζεται άμεσα με τις νοητικές δυνατότητες του κάθε υποκειμένου.

Στο παρόν πόνημα λοιπόν θα επιδιωχθεί να αποτυπωθεί σε αδρές γραμμές, με αφορμή την “προσωπικότητα”: Δον Κιχώτης, μια ερωτηματοθεσία σχετικά με τον “Μύθο[;] της χαρισματικότητας” — θα το λέγαμε καλύτερα: της ιδιαιτερότητας που αποδίδεται σε συγκεκριμένα υποκείμενα με δεδομένα ταυτοτικά στοιχεία. Η ιδιαιτερότητα τώρα με τη σειρά της υπονοεί την απόκλιση από την κανονικότητα, από μία κανονικότητα που θεωρείται τέτοια από την πυκνότητα εμφάνισης των περιπτώσεων που την μορφοποιούν· έτσι ένα σύνολο υποκειμένων που αποκλίνει από αυτή, ως ιδιάζουσα περίπτωση, αμέσως-αμέσως θεωρείται ιδιαίτερο και διαφορετικό με τα συνεπακόλουθα βέβαια που αυτός ο χαρακτηρισμός συνεπιφέρει.

Λέξεις-Κλειδιά: Νοητικές ικανότητες; Μισέλ Φουκώ; Δον Κιχώτης; Ταυτότητα και Διαφορά; Ιδιαιτερότητα.

Abstract

The main objective for this writing is a walk in the work of Cervantes: Don Quixote, through the eyes of the French philosopher Michel Foucault, and in particular from the perspective given in his book “*The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*” in order to speak on “difference” and the ecosystem that this dictates.

Our ecosystem, which surrounds us and within which we act, interact with other subjects, socialize through a multiplicity of activities, an ecosystem which we

ultimately transform through our actions, is directly related to the cognitive potential of each subject.

In this paper, we will seek to outline the "personality": Don Quixote, a question about the "Myth[?] of charisma" — we would rather say: the specificity attributed to particular subjects with certain characteristics. The peculiarity now in turn implies the deviation from regularity, from a regularity considered such by the density of the occurrence of the cases that shape it; so a set of subjects deviating from it, as a special case, is immediately considered special and different, accompanied by the relevant implications.

Keywords: Cognitive potential; Michel Foucault; Don Quixote; Identity and Difference; Individuality.

"Ο πολιτισμός ξεκίνησε όταν για πρώτη φορά ένα θυμωμένο άτομο πέταξε μια λέξη αντί για μια πέτρα".

Sigmud Freud

Εισαγωγή

Κύριο ζητούμενο τούτης της συγγραφής αποτελεί μια περιδιάβαση στο έργο του Θερβάντες: Δον Κιχώτης, μέσα από τα μάτια του Γάλλου φιλοσόφου Μισέλ Φουκώ¹ και συγκεκριμένα μέσα από την οπτική που δίδεται στο βιβλίο: *“Οι λέξεις και τα πράγματα”* για να μιλήσουμε έμμεσα με αυτόν τον τρόπο για το διαφορετικό και τις συμπεριφορές που αυτό συνεπιφέρει.

Ο κόσμος, που μας περιβάλλει και εντός του πράττουμε, συνδιαλεγόμαστε με άλλα υποκείμενα —είτε μιλώντας είτε γράφοντας—, κοινωνικοποιούμε μέσω πολλαπλών ενασχολήσεων μας και τελικά τον μεταποιούμε μέσω όλων αυτών των δράσεων μας, σχετίζεται άμεσα με τις νοητικές δυνατότητες του κάθε υποκειμένου. Φρόνιμο είναι να ενθυμούμαστε πάντοτε πως το υποκείμενο έχει δεδομένα αντιληπτικά χαρακτηριστικά (δεδομένο αντιληπτικό πεδίο) και σύμφωνα με αυτό θέτει ερωτήματα —βάση συγκεκριμένων λέξεων/ερωτηματοθεσιών—, αφουγκράζεται —βάση δεδομένου προγράμματος πληροφόρησης—, παρατηρεί —βάση συγκεκριμένων στοιχείων—, καταγράφει —βάση ενός τύπου περιγραφής—, στέκει σε κάποια αντιληπτική απόσταση, μετέχει σε πολλαπλά ανθρώπινα δίκτυα και οικιοποιείται μεθόδους και τεχνικές για την προσέγγιση του “γνωρίζειν”. Πράττει έτσι βάση ενός οδηγού που σχετίζεται άμεσα με το τι γνωρίζει και επεμβαίνει στην πραγματικότητα τροποποιώντας την.

Στο παρόν πόνημα λοιπόν θα επιδιωχθεί να αποτυπωθεί σε αδρές γραμμές, με αφορμή την “προσωπικότητα”: Δον Κιχώτης, μια ερωτηματοθεσία σχετικά με τον “Μύθο[;] της χαρισματικότητας” — θα το λέγαμε καλύτερα: της ιδιαιτερότητας που αποδίδεται σε συγκεκριμένα υποκείμενα με δεδομένα ταυτοτικά στοιχεία. Η ιδιαιτερότητα τώρα με τη σειρά της υπονοεί την απόκλιση από την κανονικότητα· απόκλιση από μία κανονικότητα που θεωρείται τέτοια από την πυκνότητα εμφάνισης των περιπτώσεων που την μορφοποιούν. Έτσι ένα σύνολο υποκειμένων που αποκλίνει από την κανονικότητα αντιμετωπίζεται ως ιδιάζουσα περίπτωση και αμέσως-αμέσως θεωρείται

ιδιαίτερο και διαφορετικό, με τα συνεπακόλουθα βέβαια που αυτός ο χαρακτηρισμός συνεπιφέρει.

Επιχειρείται έτσι μια χαρτογράφηση ενός ταξιδιού στον κόσμο των ‘λέξεων’, με οδηγό το βιβλίο του Γάλλου φιλοσόφου Μισέλ Φουκώ: “Οι λέξεις και τα πράγματα”. Οι λέξεις, ειδομένες ως δομικά στοιχεία του ευρύτερου λεκτικού μας κώδικα, αποτελούν θραύσματα κατοπτρισμού του ειδώλου μας στο επίπεδο του κόσμου, από τη μία· και δικά του πολυμορφικά και πολλαπλώς ερμηνεύσιμα είδωλα στο επίπεδο της νόησής μας, από την άλλη. Μέσω αυτών, γνωρίζουμε τον κόσμο που μας περιβάλλει, υλικό και άυλο· και μέσω εκείνων, αποτυπώνεται η σκέψη μας, τόσο στον γραπτό, όσο και στον προφορικό μας λόγο. Ο Δον Κιχώτης και ο πιστός ακόλουθός του Σάντσο θα σταθούν αρωγοί στην προσπάθειά μας αυτή· υπονοώντας κατ’ αυτόν τον τρόπο το βλέμμα μας σε εκείνη την ομάδα των υποκειμένων, που χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής λόγω της διαφορετικότητάς τους. Μιας διαφορετικότητας που απορρέει από ιδιαίτερες νοητικές δεξιότητες, ικανότητες και ταλέντα, έχοντας ως απόρροια την εναπόθεση τους σε βάθρο.

Θα κλείσουμε αυτή τη μικρή αναφορά στα χαρισματικά παιδιά και στον κόσμο που εκείνα υπάρχουν μέσα από λόγια κάποιων πιθανά χαρισματικών παιδιών, αλλά σίγουρα ταλαντούχων ενηλίκων, που δίχως το δικό τους έργο η ανθρωπότητα εν συνόλω θα ήταν κατά πολύ φτωχότερη. Λόγια που εντοπίζει κανείς να κυκλοφορούν στον κυβερνοχώρο δίχως παραπομπές σε δεδομένα σημεία κάποιου βιβλίου, κατανοώντας πως κινούνται μεταξύ του πραγματικού και του φανταστικού, αλλά λόγια ικανά να διαμορφώσουν την εικόνα της “κοινής γνώμης” για τον “μύθο” της χαρισματοκότητας.

‘Οι διαφορετικοί’.

Ζητούσε να κάνει ένα ταξίδι στον κόσμο των λέξεων, έψαχνε να βρει την ερμηνεία τους, κι αναρωτιόταν: πώς Αυτός, τα ‘βλεπε όλα, τόσο διαφορετικά, σε σχέση με τους συνομήλικούς του. Προσπάθησε από νωρίς να βρει το νήμα των λέξεων για να οδηγηθεί στην αρχή τους — και να αποκτήσει μ’ αυτόν τον τρόπο κώδικα επικοινωνίας με Άλλους. Συλλογίστηκε τι θα ‘πρεπε να πράξει· αποφάσισε να εκκινήσει μια δική του έρευνα για το νόημα των λέξεων, και έτσι αναζητώντας να μάθει από λόγια άλλων, έφτασε αίφνης στις “λέξεις και τα πράγματα” — βιβλίο του φιλόσοφου Φουκώ· άνοιξε μια σελίδα και διάβασε:

“Οι θεμελιώδεις κώδικες ενός πολιτισμού —εκείνοι που διέπουν τη γλώσσα του, τα αντιληπτικά του σχήματα, τις ανταλλαγές του, τις τεχνικές του, τις αξίες του, την ιεραρχία των πρακτικών του— ορίζουν απαρχής τις εμπειρικές τάξεις με τις οποίες θα έχει να κάνει ο κάθε άνθρωπος και στις οποίες θα ζαναβρεί τον εαυτό του.”²

Το παραπάνω απόσπασμα αποτελεί μια μικρή ιστορία που κατασκευάστηκε για τις ανάγκες της εισήγησης για να υπογραμμίσουμε μέσω μίας γλαφυρής περιγραφής — μιας φανταστικής ιστορίας— την σημασία που έχει η τοποθέτηση μας στη θέση του άλλου για την κατανόηση των ιδιαίτερων ταυτοτικών στοιχείων της προσωπικότητάς του. Επιλέξαμε εσκεμμένα να μιλήσουμε στο απόσπασμα αυτό εκ μέρους ενός χαρισματικού παιδιού ώστε με αυτόν τον τρόπο να τονίσουμε τη σημασία που διαδραματίζει η οπτική γωνία παρατήρησης του κάθε ‘προβλήματος’ για την επιλογή της λύσης του.

Η τοποθέτησή μας στη θέση του άλλου και η προσπάθεια να βιώσουμε συναισθήματα όπως εκείνος τα βιώνει, αποτελεί μια τακτική προσέγγισης των προβλημάτων του άλλου ως να ήταν δικά μας, ενσυναίσθηση με μία λέξη. Η εικόνα που έχει αποκομίσει για τα χαρισματικά παιδιά διαμορφώνεται από μελέτες της ψυχολογίας σχετικά με το θέμα και από παρακολούθηση κάποιων διαδικτυακών διαλέξεων του Νίκου Λυγερού³ τόσο γι' αυτό το θέμα όσο και για πολλά άλλα (υπήρξε χαρισματικό παιδί).

Στην προηγούμενη φανταστική/κατασκευασμένη ιστορία υπάρχει μια παρασπονδία μία διαστρέβλωση πιθανά: ό,τι και να εκφράζουμε μέσω των λέξεων δεν μπορεί να απεμπλακεί/ανεξαρτητοποιηθεί από το υποκείμενο που το διατυπώνει και άρα από τον τρόπο που θωρεί τον κόσμο αυτό. Γίνεται λοιπόν, με αυτόν τον τρόπο, σαφές πως δεν είμαστε οπαδοί του αντικειμενικού, θεωρούμε ότι αντικείμενα και υποκείμενα συνυπάρχουν και πως η εικόνα του κόσμου τους βρίσκεται στη σχέση που τα διασυνδέει. Έτσι και ο Δον Κιχώτης κίνησε ένα ταξίδι στον κόσμο για να αποδείξει τον “κόσμο του” —την εικόνα που είχε από τα αναγνώσματά του— σε αυτόν τον “πραγματικό κόσμο”. Όλο του το ταξίδι αποτελεί μια πράξη επιβεβαίωσης των δικών του εικόνων για τον κόσμο —εικόνες που έχουν μορφοποιηθεί από τα αναγνώσματα των βιβλίων του— με εκείνων των εικόνων που θα προσλάβει στο ταξίδι του από τον άλλον κόσμο τον “πραγματικό”, τον κόσμο τον βιωμένο, αυτόν της ύλης.

Το υποκείμενο, σύμφωνα με τον Φουκώ, έχει δεδομένα αντιληπτικά χαρακτηριστικά (αντιληπτικό πεδίο):

- ρωτά (βάση συγκεκριμένων κλειδιών: ερωτηματοθεσιών)
- ακούει (βάση δεδομένου προγράμματος πληροφόρησης)
- παρατηρεί (βάση χαρακτηριστικών στοιχείων)
- σημειώνει (βάση ενός τύπου περιγραφής)
- στέκει σε άριστη αντιληπτική απόσταση
- χρησιμοποιεί εργαλεία (διασφάλιση μιας έρευνας σε βάθος)
- &
- κατέχει συγκεκριμένη θέση στο δίκτυο των πληροφοριών
- έχει τεχνικές και μεθόδους για την προσέγγιση του γνωρίζειν⁴

Ερωτήματα σχετικά με τις ταξινομήσεις των υποκειμένων σε κατηγορίες και η υπόθεση εργασίας.

Εκκινώντας από κάποια κύρια ερωτήματα, οδηγηθήκαμε στην εξής υπόθεση εργασίας. Ερωτήματα όπως:

- 1 | τι σημαίνει χαρισματικός και ποιος ταξινομεί τα υποκείμενα σε μία τέτοια κατάταξη;
- 2 | πώς επιδρά αυτό στον τρόπο που τα ίδια τα υποκείμενα δρουν εντός του κοινωνικού πλαισίου;
- 3 | ο ορισμός της κανονικότητας τι σκοπούς εξυπηρετεί;
- 4 | υπάρχει κοινωνικός στιγματισμός όταν κάποιος θεωρείται ιδιαίτερος;
- 5 | τα γνωστικά υποκείμενα είναι εκείνα που θα καθορίσουν το πλαίσιο και το είδος της εκπαίδευσής τους ή μήπως ο θεσμός του σχολείου οφείλει να επαναπροσδιορίσει το ρόλο του αρχικά και τον τρόπο προσέγγισης της γνώσης έπειτα ανεξάρτητα από τα υποκείμενα που θα λάβουν τη γνώση;

Αν αφήσουμε για λίγο τον “επιστημονικό τρόπο” προσέγγισης των μαθησιακών υποκειμένων και προσπαθήσουμε να δούμε σε “θεωρητικό επίπεδο” την περίπτωση

των χαρισματικών μαθησιακών υποκειμένων ίσως τότε μια συσχέτιση/σύναψη της χαρισματικότητας με τον Δον Κιχώτη να μη φάνταζε και τόσο ξένη/εξωπραγματική και δυσνόητη. Τι θέλουμε να πούμε με αυτό; Πως ο Δον Κιχώτης, μυθιστορηματικός ήρωας του Θερβάντες, είναι γνωστός σε όλους μας ως εκείνος που διαφέρει από όλους τους άλλους και αποτελεί “τον τρελό του χωριού”. Αλήθεια πόσο εύκολα δίδουμε μία ονομασία (ετικέτα/ταμπέλα) σε κάτι που δεν καταλαβαίνουμε ή δεν μας απασχολεί να ενσκήψουμε με πρόθεση κατανόησης σε κάποιο “πρόβλημα” για να βρούμε τη λύση του. Ακόμα πρόπον θα ήταν να σκεφτούμε αν αξίζει να θεωρείται “πρόβλημα” το διαφορετικό και κατ’ επέκταση να συνεπιφέρει μια σειρά παρατηρήσεων και τρόπων προσέγγισης/αντιμετώπισής του. Τα χαρισματικά υποκείμενα, ή μη, προσπαθούν να κατανοήσουν αυτό που τους περιβάλλει και να απαντήσουν σε ερωτήματα πολλαπλών φύσεων, οι λέξεις που χρησιμοποιούν για να επικοινωνήσουν και άρα να αποτυπώσουν τις σκέψεις τους πάνω σε αυτές σχετίζονται άμεσα με το δυναμικό που το κάθε υποκείμενο διαθέτει· όπου δυναμικό οι διανοητικές τους ικανότητες.

Η χαρισματικότητα (τα χαρισματικά παιδιά ή διανοητικά προικισμένα).

Τι είναι όμως η χαρισματικότητα; Και ποια δύναται να θεωρηθούν χαρισματικά υποκείμενα (σε παιδική ηλικία);

Η χαρισματικότητα χαρακτηρίζεται από ένα ή και τα τρία ακόλουθα στοιχεία:

α | ευφυΐα

β | ταλέντο

γ | δημιουργικότητα

Ένας περιεκτικός ορισμός του *τι εστί χαρισματικό υποκείμενο* δίδεται από το Τμήμα Εκπαίδευσης των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής:

“Τα παιδιά και οι νέοι με εξαιρετικό ταλέντο αποδίδουν ή δείχνουν ότι μπορούν να αποδώσουν σε εξαιρετικά υψηλό επίπεδο, όταν συγκρίνονται με τα υπόλοιπα άτομα που έχουν την ίδια ηλικία, τις ίδιες εμπειρίες και μεγαλώνουν στο ίδιο περιβάλλον. Αυτά τα παιδιά και οι νέοι, κατέχουν ιδιαίτερη ικανότητα στο διανοητικό, δημιουργικό και/ή καλλιτεχνικό τομέα, κατέχουν μια ασυνήθιστη ηγετική ικανότητα ή επιδεικνύουν υπεροχή σε συγκεκριμένους ακαδημαϊκούς τομείς. Απαιτούν υπηρεσίες ή δραστηριότητες που δεν παρέχονται συνήθως στο πλαίσιο του σχολείου. Τα εξαιρετικά ταλέντα διακρίνουν παιδιά και νέους από όλες τις πολιτισμικές και οικονομικές ομάδες, σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας.”⁵

Ένας άλλος ορισμός αποτελεί αυτός του Γραφείου Εκπαίδευσης (των αμερικανικών κρατικών ορισμών):

“Ευφυή και ταλαντούχα παιδιά είναι αυτά που αναγνωρίζονται από επαγγελματικά εξειδικευμένα άτομα και τα οποία συνεπεία εξαιρετικών ικανοτήτων είναι άξια για υψηλή απόδοση. Αυτά είναι παιδιά που χρήζουν διαφορετικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων και υπηρεσιών πέρα από όσα παρέχονται από το συνηθισμένο σχολικό πρόγραμμα, έτσι ώστε να συνειδητοποιήσουν τη συμβολή τους στον εαυτό τους και στην κοινωνία. Η υψηλή απόδοση αφορά

σε κάποιον από τους εξής τομείς: γενική νοητική ικανότητα, ειδική ακαδημαϊκή κλίση, δημιουργική ή παραγωγική σκέψη, ηγετική ικανότητα, εικαστικές και θεατρικές τέχνες και ψυχοκινητική ικανότητα.⁶”

Κατά το τριαδικό μοντέλο του Renzulli το χαρισματικό παιδί διακρίνεται για:

- 1 | υψηλές διανοητικές ικανότητες
- 2 | υψηλής ποιότητας δημιουργικότητα
- 3 | επιμονή με στόχο τον τελικό σκοπό

Κύρια χαρακτηριστικά του χαρισματικού παιδιού:

- **Υψηλές διανοητικές επιδόσεις:**
υψηλή ταχύτητα αντίληψης
ευκολία αφομοίωσης
δυνατή μνήμη
κοφτερό κριτικό πνεύμα
ικανότητα να αντιλαμβάνεται πολύπλοκες ιδέες, να τις επεξεργάζεται γρήγορα και να βγάζει συμπεράσματα
- **Δημιουργικότητα:**
πνεύμα εφευρετικό, επινοητικό
πνεύμα που σκέφτεται και παράγει κάτι πρωτότυπο, κάτι καινούργιο, κάτι ασυνήθιστο και μερικές φορές εξαιρετικό
η δημιουργικότητα δεν είναι απλώς σημαντική, είναι απολύτως απαραίτητη για να χαρακτηριστεί κάποιος χαρισματικός
πίσω από κάθε πρωτότυπο, ξεχωριστό μεγάλο έργο βρίσκονταν πάντα προικισμένοι με μεγάλο δημιουργικό πνεύμα
- **Κίνητρα και υπομονή:**
τεράστια περιέργεια και δίψα για μάθηση
αστείου ενέργεια
πίστη και επιμονή σε αυτό που κάνει
τάση να δίνεται ολοκληρωτικά σε αυτό που το ενδιαφέρει
πρωτοβουλία
ανεξαρτησία
αυτονομία
γνώθι σ' αυτόν
αυτοπεποίθηση
υπευθυνότητα

παράγοντες που επηρεάζουν τα χαρισματικά παιδιά:

- το οικογενειακό περιβάλλον
- το σχολικό περιβάλλον
- οι όμοιοι τους⁷

Τα παιδιά | Ν. Λυγερός

Τα παιδιά με ειδικές ανάγκες βοηθούν την έξυπνη παιδεία διότι έχουν απαιτήσεις που αναδεικνύουν τα θεμέλια της διδασκαλίας πάνω στα οποία μπορεί να βασιστεί το μάθημα που αφορά τους πάντες χωρίς καμιά διάκριση.⁸

Ο Δον Κιχώτης.

Ας δούμε τώρα ένα βιβλίο που μιλά για έναν “ήρωα”, ήρωα καθώς όντας διαφορετικός επέλεξε να παραμείνει τέτοιος και να μη προσαρμοστεί ποτέ στην “πραγματικότητα των άλλων”.

“Από τη μια είναι αφελής κι ονειροπόλος σε βαθμό να φαντάζεται ανύπαρκτους κινδύνους και περιπέτειες (με δυο λόγια θεότρελος) κι από την άλλη παρουσιάζει έναν εαυτό που δείχνει να πατά με τα δυο πόδια στην πραγματικότητα και να διεκδικεί σοφία.”

Θανάσης Μπαντές (περιοδικό εραμιστής, φιλόλογος).

“Ο Δον Κιχώτης είναι ο ιδαλγός που επηρεασμένος από ευτελή ιπποτικά βιβλία αναζητά παθιασμένα ιπποτικές περιπέτειες που φυσικά δεν υπάρχουν και τις επινοεί. Έτσι μπλέκεται σε απίστευτες καταστάσεις κωμικές και τραγικές, τις περισσότερες φορές εξευτελιστικές, και διασύρεται προκαλώντας αρχικά την έκπληξη και στη συνέχεια το χλευασμό των άλλων.”

Θανάσης Μπαντές (περιοδικό εραμιστής, φιλόλογος).

“Ο Δον Κιχώτης είναι η αμετανόητη παιδική ονειροφантаσία που τελικά αποδεικνύεται σοφότερη αφού είναι ανόθευτη ηθικά.”

Θανάσης Μπαντές (περιοδικό εραμιστής, φιλόλογος).

Σε αυτό το σημείο θα μεταβούμε σε αποσπάσματα του βιβλίου του Γάλλου φιλοσόφου Μισέλ Φουκό “οι λέξεις και τα πράγματα” για να γνωρίσουμε μέσα από τη δική του περιγραφή ένα διαφορετικό υποκείμενο, ένα υποκείμενο ιδιαίτερο: τον Δον Κιχώτη. Εντός του μύθου, που τοποθετείται από τον μυθιστοριογράφο του αυτό το υποκείμενο, θα αναζητήσουμε μερικά ψήγματα αλήθειας, που αφορούν όλες τις ιδιαιτερότητες του κόσμου τούτου.

Στο παρόν πόνημα καθώς η έκτασή του είναι περιορισμένη δε θα αναφερθούμε στο σύνολο των περιεχομένων του βιβλίου “οι λέξεις και τα πράγματα”, αλλά θα σταθούμε σε δύο του σημεία, το ένα αφορά τον κόσμο των λέξεων και των πραγμάτων όπως αυτά αποτυπώνονται στη γλώσσα (κεντρικό θέμα του βιβλίου) και το άλλο αφορά την ανάγνωση του μυθιστορηματικού ήρωα του Θερβάντες από τον Φουκό.

Ο Φουκό υποστηρίζει πως δεν μπορεί να υπάρξει γνώση δίχως να αποτυπωθεί σε έναν γλωσσικό κώδικα, η γλώσσα αποτελεί τον διαμεσολαβητή κάθε σκέψης του ανθρώπου και ταυτοχρόνως μέσω επικοινωνίας με τους ομοίους του (ιστορικό φαινόμενο και όχι απλή αναπαράσταση). Υποστηρίζει δηλαδή πως η γλώσσα είναι το μέσον κατανόησης του κόσμου που μας περιβάλλει και σχετίζεται τόσο με συνειδητές όσο και με ασυνειδητές διεργασίες του ανθρωπίνου νου. Στο βιβλίο γίνεται λόγος για το Αυτό και το Άλλο (ψυχανάλυση) και για την απόδοση της σκέψης του υποκειμένου, μέσω του γλωσσικού κώδικα, στους κοινωνούς της.

Στο οπισθόφυλλο του βιβλίου διαβάζουμε:

“Ο άνθρωπος δεν είναι το αυτονόητο επίκεντρο και αντικείμενο της επιστήμης, παρά μια σχετικά πρόσφατη επινόηση προορισμένη να εξαφανιστεί στο προσεχές μέλλον. Γιατί ανέκυψε στο πλαίσιο ενός ορισμένου τύπου σκέψης, ο οποίος διαμορφώθηκε μόλις κατά τον δέκατο ένατο αιώνα και διαδέχτηκε άλλους τύπους σκέψης, θεμελιακά διαφορετικούς και ολότελα ξένους προς ό,τι αργότερα ονομάστηκε «άνθρωπος». Μελετώντας κυρίως την εξέλιξη των επιστημών της γλώσσας, της ζωής και της οικονομίας, από τον 16^ο ως τον 19^ο αιώνα, ο συγγραφέας δείχνει ότι αυτοί οι τύποι σκέψης αποτελούν κλειστές και αυτοτελείς δομές, με ολότελα ιδιόμορφες κάθε φορά προϋποθέσεις και συνέπειες. Από την εποχή της εμφάνισης του βιβλίου οι θέσεις αυτές προκάλεσαν πλήθος συζητήσεων και διαμαχών.”

Σταχυολογώντας περιγραφές του Δον Κιχώτη, στο προαναφερθέν βιβλίο, κατανοούμε τον τρόπο που ο Φουκώ επιλέγει να δει και να αναλύσει τον Δον Κιχώτη, όχι ως “τον τρελό του χωριού” αλλά ως ένα υποκείμενο που προσπαθεί να κατανοήσει τον κόσμο μέσα από έναν δικό του, ολόδικό του τρόπο.

“Ο Δον Κιχώτης δεν είναι ο άνθρωπος του παραλογισμού, αλλά μάλλον ο φιλόλογος προσκνητής, που σταματάει σε όλα τα σημάδια της προσομοιότητας. Είναι ο ήρωας του Ίδιου. Δεν κατορθώνει να απομακρυνθεί από τη μικρή του επαρχία, αλλά ούτε και από την οικεία πεδιάδα που εκτείνεται γύρω από το Ανάλογο. Τη διατρέχει συνεχώς, χωρίς ποτέ να διαβεί τα καθαρά σύνορα της διαφοράς, ούτε να φτάσει στην καρδιά της ταυτότητας.”⁹

“Μακρύ και ισχνό σχήμα, σαν γράμμα, μόλις ξέφυγε κατ' ευθείαν από το χασμουρητό των βιβλίων. Ολόκληρο το είναι του αποτελείται από γλώσσα, κείμενο, τυπωμένες σελίδες, ήδη μεταγραμμένη ιστορία. Είναι καμωμένος από διασταυρούμενες λέξεις είναι μια γραφή που πλανάται μέσα στον κόσμο ανάμεσα στην ομοιότητα των πραγμάτων. Ωστόσο όχι πέρα για πέρα: γιατί στην πραγματικότητά του ως φτωχού ιδαλγού, μπορεί να γίνει ιππότης μόνο αν ακούει από μακριά την αιώνια εποποιία που διατυπώνει το Νόμο. Το βιβλίο δεν είναι τόσο ή ύπαρξη του όσο το καθήκον του. Οφείλει αδιάλειπτα να το συμβουλευτεί για να ξέρει τι να κάνει και τι να πει, και ποια σημεία να δώσει στον εαυτό του και στους άλλους για να δείξει ότι είναι κι αυτός της ίδιας υφής με το κείμενο από το οποίο εκπορεύτηκε.”¹⁰

“Ο Δον Κιχώτης διαβάζει τον κόσμο για να αποδείξει τα βιβλία.”¹¹

“Κάθε επεισόδιο, κάθε απόφαση, κάθε ανδραγάθημα θα είναι σημείο ό,τι ο Δον Κιχώτης όντως είναι όμοιος με όλα αυτά τα σημεία που έχει ξεσηκώσει.”¹²

“Μοιάζοντας με τα κείμενα, των οποίων είναι ο μάρτυρας, ο εκπρόσωπος, το πραγματικό ανάλογο, ο Δον Κιχώτης οφείλει να προσφέρει την απόδειξη και να προσκομίσει το αδιαμφισβήτητο τεκμήριο ότι λένε αλήθεια, ότι όντως είναι ή γλώσσα του κόσμου.”¹³

“Η περιπέτειά του θα είναι μία αποκρυπτογράφηση του κόσμου: μία λεπτόλογη πορεία για να δείξει πάνω σε όλη την επιφάνεια της γης τις μορφές που αποδεικνύουν ότι τα βιβλία λένε αλήθεια.”¹⁴

“Όλη του η πορεία είναι μια αναζήτηση ομοιοτήτων[...] Ομοιότητα πού πάντα εξαπατάται και μεταμορφώνει την αναζητούμενη απόδειξη σε γελοιότητα αφήνοντας συνεχώς κούφια τη φωνή των βιβλίων. Αλλά ή ίδια η ανομοιότητα έχει το μοντέλο της, το οποίο μιμείται δουλικά: το βρίσκει στην μεταμόρφωση των μάγων. Έτσι όλες οι ενδείξεις της ανομοιότητας, όλα τα σημεία που δείχνουν ότι τα γραμμένα κείμενα δε λένε την αλήθεια, μοιάζουν με εκείνο το παιχνίδι της μαγείας που παρεισάγει δόλια τη διαφορά μέσα στο αδιαμφισβήτητο της προσομοιότητας.”¹⁵

“[...] τα πράγματα εμμένουν πεισματικά στην ειρωνική τους ταυτότητα: είναι πια μόνο αυτό που είναι οι λέξεις πλανώνται άσκοπα, χωρίς περιεχόμενο, χωρίς ομοιότητα που θα έρθει να τις πληρώσει δεν σφραγίζουν πλέον τα πράγματα κοιμούνται ανάμεσα στα φύλλα των βιβλίων και στη σκόνη.”¹⁶

“[...] τα σημεία της γλώσσας έχουν πια ως αξία την ισχνή πλασματικότητα εκείνου που αναπαριστάνουν. Η γραφή και τα πράγματα δεν μοιάζουν πια. Ανάμεσα τους ο Δον Κιχώτης πλανιέται άσκοπα.”¹⁷

“[...] η γλώσσα [...] κατέχει νέες δυνάμεις, που της ανήκουν αποκλειστικά. Στο δεύτερο μέρος του μυθιστορήματος, ο Δον Κιχώτης συναντά πρόσωπα πού έχουν διαβάσει το πρώτο μέρος του κειμένου και τον αναγνωρίζουν, αυτόν, τον πραγματικό άνθρωπο, ως ήρωα του βιβλίου.”¹⁸

“Αλλά ό ίδιος ο Δον Κιχώτης δεν έχει διαβάσει αυτό το βιβλίο, και δεν χρειάζεται να το διαβάσει γιατί το βιβλίο είναι ο ίδιος, με σάρκα και οστά.”¹⁹

“Ανάμεσα στο πρώτο και στο δεύτερο μέρος του μυθιστορήματος, στο μεσοδιάστημα των δύο τόμων, και χάρη στη δύναμή τους και μόνο, ο Δον Κιχώτης κέρδισε την πραγματικότητά του. Πραγματικότητα που την οφείλει αποκλειστικά στη γλώσσα και που παραμένει εξ ολοκλήρου εσωτερική στις λέξεις. Η αλήθεια του Δον Κιχώτη δε βρίσκεται στη σχέση των λέξεων με τον κόσμο, αλλά στην ισχνή και σταθερή σχέση που τα ρηματικά σημάδια υφαίνουν από μόνα τους με τον εαυτό τους.”²⁰

“Οι λέξεις έρχονται να ξανακλειστούν στη φύση τους ως σημείων.”²¹

“Ο Δον Κιχώτης είναι το πρώτο από τα μοντέρνα έργα επειδή στις σελίδες του βλέπουμε την ωμή λογική των ταυτοτήτων και των διαφορών να εμπαιίζεται ατελεύτητα από τα σημεία και τις προσομοιότητες, επειδή στις σελίδες του ή γλώσσα διαρρηγνύει την παλαιά της συγγένεια με τα πράγματα, για να μπει σε αυτή την μοναχική κυριαρχία απ’ όπου δεν θα επανεμφανιστεί, μέσα στην τραχειά υφή της, παρά ως λογοτεχνία επειδή στις σελίδες του ή

ομοιότητα φτάνει στην ηλικία του παραλογισμού και της φαντασίας.”²²

“Ο τρελός, εννοούμενος όχι ως ασθενής, αλλά ως συγκροτημένη και διατηρούμενη απόκλιση, ως απαραίτητη πολιτισμική λειτουργία, έγινε μέσα στη δυτική εμπειρία ο άνθρωπος των πρωτόγονων ομοιοτήτων.”²³

“Βλέπει τα πράγματα τέτοια πού δεν είναι και μπερδεύει τους ανθρώπους [...].”²⁴

“Αντιστρέφει όλες τις αξίες και τις αναλογίες, γιατί κάθε στιγμή πιστεύει ότι αποκρυπτογραφεί σημεία [...].”²⁵

“Μέσα στην πολιτισμική αντίληψη που ίσχυε για τον τρελό μέχρι τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, είναι ο Διαφορετικός στο μέτρο που δεν γνωρίζει τη Διαφορά παντού βλέπει ομοιότητες και σημεία ομοιότητας γι' αυτόν όλα τα σημεία μοιάζουν και όλες οι ομοιότητες ισχύουν ως σημεία.

Στο άλλο άκρο του πολιτισμικού πεδίου, αλλά πολύ κοντινός του λόγω συμμετρίας, ο ποιητής είναι εκείνος που, κάτω από όσες διαφορές ονομάζονται και προβλέπονται καθημερινά, ξαναβρίσκει τις διαφυγούσες συγγένειες των πραγμάτων, τις κατεσπαρμένες προσομοιωτήτες τους.”²⁶

“Ο ποιητής φέρνει την προσομοιότητα μέχρι τα σημεία πού την κατονομάζουν, ο τρελός φορτίζει όλα τα σημεία μιας ομοιότητας που στο τέλος τα εξαφανίζει.”²⁷

“[...] έχουν αυτή την (οριακή) κατάσταση –περιθωριακή στάση και βαθύτατα αρχαϊκή σιλουέτα– όπου τα λόγια τους βρίσκουν ακατάπαυστα τη δύναμη της παραδοξότητάς τους και την πηγή της αμφισβήτησής τους. Ανάμεσα τους χάσκει ανοιχτό το πεδίο μιας γνώσης όπου, με μια ουσιώδη ρήξη μέσα στον δυτικό κόσμο, δεν θα γίνει πια λόγος για προσομοιωτήτες, αλλά για ταυτότητες και για διαφορές.”²⁸

Ο Δον Κιχώτης | Ν. Λυγερός

“Ο Δον Κιχώτης δεν ήταν μόνο ένας αντιήρωας αλλά και το σύμβολο της υπερβατικής αντίστασης που δεν σταματά λόγω φόβου όσο ισχυρός και να ήταν ο αντίπαλος έτσι για μας είναι νοητικά ένας αντιπρόσωπος της ουσίας ενάντια στην εξουσία.”²⁹

Σκέψεις για το “τέλος” αυτής της συγγραφής.

Το βασικό ερώτημα τούτη της συγγραφής ήταν αν κανείς νομιμοποιείται να κατηγοριοποιεί υποκείμενα σε ταξινομήσεις που έπειτα διαμορφώνουν και το πλαίσιο εκπαίδευσης αυτών. Κύρια θέση του γράφοντος υποκειμένου είναι πως οι ταξινομήσεις προκύπτουν μέσα από μία λογική που ορίζει μια κανονικότητα και έπειτα ό,τι αποκλίνει από αυτή ονοματίζεται ως ιδιαιτερότητα και εμμέσως στιγματίζει το υποκείμενο που εντάσσεται σε αυτήν — προσοχή! ο κοινωνικός στιγματισμός δεν έχει

πάντοτε αρνητικό πρόσημο. Με αυτόν τον τρόπο λοιπόν μήπως οτιδήποτε χρήζει ιδιαίτερης προσοχής τοποθετείται σε ένα βάθρο, αποκτά μια απόσταση δηλαδή από το σύνολο/όλον και αυτό επιτελεί κάποιον συγκεκριμένο σκοπό ή ρόλο; Μήπως έμμεσα ή ακόμη και άμεσα καλούμαστε να προσέξουμε ή να θαυμάσουμε το διαφορετικό; Μήπως όλα τα υποκείμενα δεν είναι ίδια και ταυτοχρόνως διαφορετικά; Μήπως σε μια κοινωνία που η ψηφιακή της συνιστώσα δρα στην πραγματικότητα των υποκειμένων έντονα είναι ασύγχρονο να ταξινομούμε υποκείμενα σε κατηγορίες για να διαμορφώσουμε το πλαίσιο εκπαίδευσής τους και αρκεί μόνον να αξιοποιήσουμε τη δυναμική του νέου μέσου που κάνει λόγω για δίκτυα σχέσεων και άμεση πρόσβαση στην πληροφορία με τη μόνη τελικά απαίτηση την όξυνση της κριτικής σκέψης; Στο πλαίσιο των σύγχρονων θεωριών μάθησης, που κάνουν λόγο για ένα μαθησιακό υποκείμενο ερευνητή που με συνεργατικούς και ανακαλυπτικούς μηχανισμούς αλληλεπιδρά με άλλα γνωστικά υποκείμενα και κατευθύνεται προς τη γνώση, μήπως οι ταξινομήσεις σε ειδικές κατηγορίες είναι ασύγχρονες;

“Άραγε η πρακτική του επαναστατικού λόγου και του επιστημονικού λόγου στην Ευρώπη, ήδη εδώ και δύο αιώνες, δεν σας απάλλαξε από την ιδέα ότι τάχα οι λέξεις είναι αέρας φρέσκος, ένας εξωτερικός ψίθυρος, ένας θόρυβος από φτερουγίσματα που μόλις γίνεται αντιληπτός μέσα στη σοβαρότητα της ιστορίας;”³⁰

Με τα λόγια των χαρισματικών ενηλίκων που κάποτε υπήρξαν χαρισματικά παιδιά[;].

“Μου φτάνει που ξέρω να διαβάζω, γιατί έτσι μαθαίνω αυτά που δεν ξέρω, ενώ όταν γράφεις, γράφεις μόνο αυτά που ξέρεις ήδη.”

Ουμπέρτο Έκο

“Μπορεί να μην είμαι καλύτερος, αλλά τουλάχιστον είμαι διαφορετικός.”

Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, Γαλλοελβετός φιλόσοφος

“Μην αγαπάς αυτό που είσαι, αλλά αυτό που μπορείς να γίνεις.”

Θερβάντες

“Αν σε δεχτώ όπως είσαι, θα σε κάνω χειρότερο. Αν όμως σε αντιμετωπίσω σαν να είσαι αυτό που είσαι ικανός να γίνεις, θα σε βοηθήσω να το πετύχεις.”

Γκαίτε

“Το ταλέντο του ανθρώπου αναπτύσσεται μέσα στην απομόνωση, ο χαρακτήρας του όμως διαμορφώνεται μέσα στις τρικυμίες της ζωής.”

Γκαίτε

“Η ατυχία του Δον Κιχότη δεν ήταν η φαντασιοπληξία του, αλλά ο Σάντσο Πάντσα.”

Κάφκα

“Τα πραγματικά θαύματα κάνουν λίγο θόρυβο.”

Αντουάν ντε Σαιν-Εξπερύ

“Να είσαι ο ήλιος και όλοι θα σε βλέπουν.”

Φιόντορ Ντοστογιέφσκι

Βιβλιογραφικές αναφορές

1 | “Ο Δον Κιχώτης αποτελεί μοντέρνο έργο επειδή στις σελίδες του βλέπουμε την ωμή λογική των ταυτοτήτων και των διαφορών να εμπαιίζεται ατελεύτητα από τα σημεία και τις προσομοιότητες, επειδή στις σελίδες του ή γλώσσα διαρρηγνύει την παλαιά της συγγένεια με τα πράγματα για να μπει σε αυτή την μοναχική κυριαρχία απ’ όπου δεν θα επανεμφανιστεί, μέσα στην τραχειά υφή της, παρά ως λογοτεχνία, επειδή στις σελίδες του ή ομοιότητα φτάνει στην ηλικία του παραλογισμού και της φαντασίας.”

Foucault, Michel, *Οι λέξεις και τα πράγματα* [1966], μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Γνώση, 1986, σελ. 86.

2 | Foucault, Michel, *Οι λέξεις και τα πράγματα* [1966], μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Γνώση, 1986, σελ. 17.

3 | Ο Νίκος Λυγερός είναι Έλληνας πολυπράγμωνας ερευνητής (μαθηματικά, ποίηση, ζωγραφική, στρατηγική και γεωπολιτική, κ.ά.), γνωστός στο ευρύτερο κοινό για τον ιδιαίτερα υψηλό δείκτη νοημοσύνης του (IQ). Σύμφωνα με βιογραφικό, που δημοσιεύει ιστοσελίδα του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου και εργαζόταν ως επιστημονικός συνεργάτης σε μεταπτυχιακό πρόγραμμα αυτού, "είναι ο Έλληνας με τον υψηλότερο δείκτη νοημοσύνης (189 στην κλίμακα Stanford-Binet)" και "ένας από τους 50 εξυπνότερους ανθρώπους στον κόσμο". Έχει γεννηθεί στον Βόλο το 1968.

Έχει ιδρύσει την οργάνωση The Pi Society στην οποία για να εγγραφεί κάποιος πρέπει να έχει IQ 176 και πάνω, βαθμός νοημοσύνης που σύμφωνα με στατιστικές αντιστοιχεί σ’ έναν άνθρωπο στο εκατομμύριο. Είναι μέλος της Μένσα, η οποία έχει 115.000 μέλη ανά τον κόσμο, της Parssociety, μιας διεθνούς ολιγομελούς οργάνωσης μέλη της οποίας, σύμφωνα με το καταστατικό της, μπορούν να γίνουν μόνο άτομα με υψηλό δείκτη νοημοσύνης (η αποδοχή γίνεται μέσω αποστολής στους διαχειριστές, πιστοποιημένων αποτελεσμάτων τους σε κάποιο από τα iq test που προϋποθέτει το καταστατικό της οργάνωσης ενώ αποδεκτοί γίνονται επίτιμα μέλη και ιδρυτές άλλων iq societies αυτομάτως), αλλά και της Mega Foundation, κ.α.. Είναι επίσης δημιουργός δοκιμασιών νοημοσύνης μεγάλου εύρους, και ένα εκ των τεστ εισαγωγής στην Parssociety είναι σχεδιασμένο από τον ίδιο τον Ν. Λυγερό και είναι ευρέως διαθέσιμο στην προσωπική του ιστοσελίδα. Ακόμη, υπήρξε επισκέπτης καθηγητής[εκκρεμεί παραπομπή] στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (Παιδαγωγικό Τμήμα).

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9D%CE%AF%CE%BA%CE%BF%CF%82_%CE%9B%CF%85%CE%B3%CE%B5%CF%81%CF%8C%CF%82 τελευταία επίσκεψη 15.05.18>

4 | Foucault, Michel, *Οι λέξεις και τα πράγματα* [1966], μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Γνώση, 1986.

5 | Εύη Μπότσαρη, σημειώσεις στο μάθημα της εκπαιδευτικής ψυχολογίας στο ΕΠΠΑΙΚ της ΑΣΠΑΙΤΕ.

6 | Ο επίσημος ορισμός του Γραφείου Εκπαίδευσης (Marland, 1972) των αμερικάνικων κρατικών ορισμών:

Φουστάνα Αγγελική, *Διαδικασίες Μάθησης παιδιών με υψηλό νοητικό πηλίκο*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: 2007, σελ.58.

<<http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/1163> τελευταία επίσκεψη 15.05.18>

7 | Μακρή-Μπότσαρη, Ε. (2007). *Εκπαιδευτική Ψυχολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις ΕΛΛΗΝ. (Ελληνική έκδοση του βιβλίου της Α. Woolfolk, Educational Psychology. New York: Pearson.)

8 | < <https://www.lygeros.org/articles.php?n=35754&l=gr> τελευταία επίσκεψη 15.05.18>

9 | Foucault, Michel, *Οι λέξεις και τα πράγματα* [1966], μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Γνώση, 1986, σελ. 83.

10 | imbd, σελ.83.

11 | imbd, σελ.84.

12 | imbd, σελ.84.

13 | imbd, σελ.84.

14 | imbd, σελ.84.

15 | imbd, σελ.84-85.

16 | imbd, σελ.85.

17 | imbd, σελ.85.

18 | imbd, σελ.85.

19 | imbd, σελ.86.

20 | imbd, σελ.86.

21 | imbd, σελ.86.

22 | imbd, σελ.86-87.

23 | imbd, σελ.87.

24 | imbd, σελ.87.

25 | imbd, σελ.87.

26 | imbd, σελ.87.

27 | imbd, σελ.88.

28 | imbd, σελ.88.

29 | < <https://www.lygeros.org/articles.php?n=35754&l=gr> τελευταία επίσκεψη 15.05.18>

30 | Foucault, Michel, *Η αρχαιολογία της γνώσης* [1969], μτφ. Κ. Παπαγιώργης, επιμ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα: Εξάντας, 2017, σελ.313.